

EUROPE

Breuer
ONDERZOEK & INTRAVAL
ADVIES

Onderzoek naar buitenlandse financiering van religieuze instellingen in Nederland

Samenvatting

Stijn Hoorens, Fook Nederveen, Jacco Snippe,
Jorine de Muijnck en Maurits Sijtsma

For more information on this publication, visit www.rand.org/t/RAA736-1

Published by the RAND Corporation, Santa Monica, Calif., and Cambridge, UK

RAND® is a registered trademark.

© 2020; Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

Originally published in 2020, this report was amended slightly in January, 2021 to correct a small inaccuracy.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form by any electronic or mechanical means (including photocopying, recording, or information storage and retrieval) without permission in writing from the WODC.

Cover image: Fatih-Moskee, Rozengracht Amsterdam. Shared by Henk-Jan van der Klis, No known copyright restrictions, Creative Common License via Flickr: <https://www.flickr.com/photos/hjvanderklis/27587994929>

RAND Europe is a not-for-profit research organisation that helps to improve policy and decision making through research and analysis. RAND's publications do not necessarily reflect the opinions of its research clients and sponsors.

Support RAND

Make a tax-deductible charitable contribution at www.rand.org/giving/contribute

www.rand.org

www.randeurope.org

Samenvatting

In Nederland zijn religieuze instellingen zelf verantwoordelijk voor hun financiën; de overheid financiert (sinds 1983) geen religieuze activiteiten of instellingen. Bij deze terughoudende opstelling wordt er verwezen naar het principe van de scheiding van kerk en staat. Naast leden van de eigen geloofsgemeenschap, kan voor donaties een beroep worden gedaan op particulieren, fondsen of private organisaties. Net als andere maatschappelijke organisaties of bedrijven, staat het religieuze instellingen vrij om hierbij fondsen te werven buiten de landsgrenzen. Hierover wordt sinds enkele jaren een maatschappelijke en politieke discussie gevoerd in Nederland, die is toegespitst op islamitische instellingen. Vanuit de gedachte ‘wie betaalt, bepaalt’ bestaan er zorgen over ongewenste beïnvloeding van religieuze instellingen vanuit onvrije landen. Deze zorgen richten zich met name op nationalistische invloed via religieuze instellingen en op invloed door religieuze stromingen die een andere rechtsorde voorstaan dan de Nederlandse democratische rechtsstaat.

In het regeerakkoord van 2017 stelde Kabinet Rutte III dat voorkomen moet worden dat vanuit het buitenland via geldstromen ongewenste invloed wordt verkregen binnen religieuze (en andere) organisaties. Het kabinet acht beïnvloeding ongewenst wanneer deze leidt tot gedrag dat in strijd is met de beginselen van de democratische rechtsorde. De aandacht voor dit onderwerp werd in 2018 verder aangewakkerd naar aanleiding van reportages van Nieuwsuur en NRC over islamitische organisaties die financiële steun hadden aangevraagd in en/of ontvangen uit het Midden-Oosten. Na een debat in de Tweede Kamer werd besloten een nieuw onafhankelijk onderzoek te laten uitvoeren om de aard en omvang van buitenlandse financiering van religieuze organisaties in kaart te brengen. Dit onderzoek, uitgevoerd door RAND Europe en Breuer&Intraval is van start gegaan in september 2019.

Onderzoeksopzet

Aangezien een haalbaarheidsstudie door RAND naar dit onderwerp in 2015 had uitgewezen dat de beschikbare informatie tekortschoot om tot een betrouwbare inschatting van de totale omvang van buitenlandse financiering van moskeeën te komen, werd in de opzet van dit onderzoek gekozen voor een bottom-up benadering, waarbij informatie wordt opgevraagd bij de religieuze instellingen zelf. Daarnaast is het onderzoek breder opgezet dan eerder onderzoek, door het onderzoek niet te beperken tot islamitische instellingen maar het te richten op de grootste kerkgenootschappen en geloofsgemeenschappen in Nederland: kerken, parochies en gemeenten aangesloten bij de Rooms-Katholieke Kerk (RKK), Protestantse Kerk in Nederland (PKN), Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), Gereformeerde Gemeenten, Christelijke Gereformeerde Kerken, Hersteld Hervormde Kerk en de Anglicaanse Kerk in Nederland, evenals een groot

aantal migrantenkerken en alle identificeerbare moskeeën. De aandacht van het onderzoek gaat uit naar de jaren na publicatie van het vorige RAND-rapport: de periode 2016-2019.

In plaats van de totale omvang van buitenlandse financiering is dit onderzoek gericht op de *relatieve omvang* van buitenlandse financiering aan deze instellingen: enerzijds relatief ten opzichte van de totale inkomsten van de instellingen binnen een religieuze stroming en anderzijds ten opzichte van andere religieuze stromingen of geloofsgemeenschappen.

De **centrale vraagstelling** van dit onderzoek luidt derhalve: *Wat is de relatieve omvang en aard van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen tussen de grootste denominaties in Nederland en binnen relevante stromingen of afsplitsingen van deze denominaties en in hoeverre gaat deze financiering gepaard met ongewenste beïnvloeding?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een enquête uitgevoerd, aangevuld met bureauonderzoek, interviews en casestudies om het risico te ondervangen dat de enquête onvoldoende respons zou opleveren. Het onderzoek is opgedeeld in drie analytische delen en een synthesesdeel: A) een schriftelijke enquête onder religieuze instellingen met vragen over hun financiering; B) bureauonderzoek en consultatie van deskundigen en betrokkenen, waarbij informatie uit mediaberichten en gegevens beschikbaar bij overheidsinstellingen over buitenlandse financiering aan religieuze instellingen worden gebruikt om de resultaten van de enquête te valideren (en inzichtelijk te maken in hoeverre het enquête-instrument meerwaarde biedt); C) casestudies waarbij twintig religieuze instellingen nader worden bekeken om de informatie over buitenlandse financiering en beïnvloeding, of de afwezigheid daarvan, uit te diepen; en D) een synthese-deel waarin de concluderende onderzoeksvragen worden beantwoord.¹

Bevindingen van dit onderzoek

Het antwoord op de centrale vraag ligt besloten in de bevindingen. Hoewel er beperkingen verbonden zijn aan de beschikbaarheid, validiteit en betrouwbaarheid van de informatiebronnen en de verzamelde gegevens, zijn we tot de volgende inzichten gekomen met betrekking tot de relatieve omvang en aard van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen en mogelijke beïnvloeding.

De organisatiestructuren van religieuze instellingen

Geloofsgemeenschappen in Nederland genieten een grote mate van organisatorische vrijheid. Eisen aan hun interne organisatie en hun financiering zijn zeer beperkt. Onder religieuze instellingen in Nederland komen dan ook uiteenlopende organisatievormen en samenwerkingsverbanden voor. Niet alleen tussen, maar ook binnen de denominaties bestaan er verschillen. De wijze waarop een religieuze instelling is georganiseerd zegt iets over de onafhankelijkheid van een lokale instelling om eigen (financieel) beleid te bepalen.

Christelijke geloofsgemeenschappen, waaronder de RKK, de PKN, de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), de Gereformeerde Gemeenten, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Hersteld

¹ Het kwantitatieve deel is aangevuld met kwalitatief bureauonderzoek, interviews en casestudies om het risico te ondervangen dat de enquête niet de gewenste resultaten zou opleveren door een onvoldoende of selectieve bereidheid tot medewerking onder de religieuze instellingen.

Hervormde Kerk, de Anglicaanse Kerk in Nederland en sommige migrantenkerken, hebben zich georganiseerd als kerkgenootschap. De interne organisatie van een christelijk kerkgenootschap kan hiërarchisch van aard zijn en de nationale grenzen overschrijden, zoals bij de episcopaal-hiërarchische RKK, maar kan ook juist van onderaf op lokaal niveau georganiseerd zijn, zoals bij de presbyteriaal-synodale protestantse kerkgenootschappen. Dit laat onverlet dat de meeste individuele parochies, gemeenten en kerken doorgaans op lokaal niveau verantwoordelijk zijn voor hun financiële huishouding, zoals het opstellen van de begroting en de jaarrekening. Dit geldt over het algemeen ook voor migrantenkerken, waarbij de variatie in de organisatiestructuren nóg groter is; deze kerken behoren tot allerlei christelijke stromingen, zijn op diverse manieren georganiseerd (vaak ook als stichting) en onderhouden veelal uiteenlopende relaties met het buitenland, waaronder in uitzonderlijke gevallen financiële.

In vergelijking met de traditionele christelijke instellingen zijn islamitische geloofsgemeenschappen minder sterk georganiseerd. Het zijn relatief jonge instellingen waarvan de organisatie nog niet altijd uitgekristalliseerd is. Doorgaans zijn islamitische instellingen georganiseerd als een stichting of vereniging. Doordat de moskeeën van oorsprong veelal zijn geordend langs etnische lijnen, is er een duidelijk onderscheid te maken tussen islamitische instellingen van Turkse, Marokkaanse en ‘overige’ signatuur. De Turkse moskeeën kennen de hoogste organisatiegraad en zijn vrijwel allemaal aangesloten bij een van de islamitische koepelorganisaties zoals Diyanet (ISN) en Milli Görüş. De moskeeën met een Marokkaanse signatuur zijn een herkenbare groep, maar in vergelijking met de Turkse moskeeën bestaat er minder onderlinge samenhang en zijn de verhoudingen minder hiërarchisch. Ze zijn in meer of mindere mate georganiseerd in regionale koepels met weinig coördinatie op nationaal niveau. Tevens kennen sommige van oorsprong Marokkaanse moskeeën een diversiteit aan bezoekers uit tientallen landen door de instroom van vluchtelingen uit islamitische landen. Zij bezoeken deze moskeeën omdat de preken vaak in het Arabisch zijn. De groep moskeeën die overblijft, is zeer divers en bestaat voornamelijk uit Surinaamse, Indonesische, overige of ongebonden lokale moskeeorganisaties.

In de breedte geldt dat de religieuze instellingen in Nederland op lokaal niveau, bijvoorbeeld een katholieke parochie, een protestantse gemeente of een islamitische moskeeorganisatie, grotendeels op zichzelf aangewezen zijn voor hun financiering.

Financiële huishouding van religieuze instellingen

De belangrijkste inkomstenbron voor religieuze organisaties in Nederland wordt gevormd door donaties en contributies van leden uit de aangesloten geloofsgemeenschap. Van oudsher in Nederland gevestigde kerken hebben vaak een stevigere financiële basis dan relatief recent in Nederland gevestigde kerken, moskeeën en sommige migrantenkerken. We zien dat de gevestigde christelijke kerken jaarlijks meer structurele inkomsten ontvangen uit donaties, verhuur van vastgoed, overige bezittingen en uit vermogen. Voor de gevestigde christelijke kerken geldt weliswaar dat het bezitten van grote kerkgebouwen, bijgebouwen en bijvoorbeeld begraafplaatsen, veel onderhoud vergt waardoor de kosten vaak ook hoog zijn. Hiervoor worden soms aparte fondsenwervingsacties opgezet, waarbij een breder publiek wordt aangesproken dan de eigen kerkgangers; ook mensen die het voortbestaan van de kerk als monumentaal en gezichtsbepalend pand (los van de religieuze betekenis) van belang achten, doen donaties. Daarnaast zijn er op landelijk en lokaal niveau diverse subsidierelaties en stichtingen gericht op het behoud van kerkelijke gebouwen. Ook hierbij zien we dat de gevestigde kerken gemakkelijker aanspraak kunnen doen op (aanvullende) financiële

mogelijkheden in Nederland. Vooral voor de relatief nieuwe migrantenkerken en moskeeën is dergelijke financiering minder vanzelfsprekend. Veel van deze instellingen hebben geen eigen vastgoed of hebben een gebedsruimte in een reeds bestaand, vaak relatief goedkoop pand, dat vooral aantrekkelijk was vanwege de ligging. Een dergelijk gebouw leent zich minder voor verhuur voor andere doeleinden en er zijn geen fondsen beschikbaar voor behoud of nieuwbouw. Al met al zijn de ‘jongere’ instellingen, ten opzichte van gevestigde kerken, voor een groter deel van hun inkomsten aangewezen op donaties van hun leden. Voor grote uitgaven als nieuwbouw ontbreekt vaak de financiële draagkracht bij de achterban; in de onderzochte casussen zien we enkele voorbeelden van moskeeën die al jaren sparen voor de bouw van een nieuwe moskee.

Verschillen tussen de denominaties

Uit de enquêteresultaten blijkt dat buitenlandse financiering hooguit een klein aandeel van de inkomsten vertegenwoordigt onder deelnemende instellingen. Tegelijkertijd kan worden geconstateerd dat buitenlandse financiering incidenteel voorkomt bij zowel christelijke geloofsgemeenschappen als bij islamitische instellingen.

Bij **de traditionele christelijke kerkgenootschappen** gaat het om enkele incidentele gevallen, waarbij de gelden doorgaans van individuen uit omliggende landen afkomstig zijn. Door de teruglopende ledenaantallen bestaat er bovendien weinig behoefte aan nieuwbouw of uitbreiding bij de christelijke kerkgenootschappen, waarvoor doorgaans grote bedragen nodig zijn. Door de historische verankering in de Nederlandse samenleving kan ook een nationaal in plaats van internationaal netwerk worden aangesproken (met name bij protestantse kerkgenootschappen). Mede daardoor zou van buitenlandse financiering zelden sprake zijn.

Bij **migrantkerken** daarentegen bestaat er een nauwere band tussen de diaspora in Nederland en het oorspronkelijke land van herkomst, bijvoorbeeld door familiebanden of banden van de instelling met een koepelorganisatie van de kerk gevestigd in het buitenland. Volgens de literatuur en interviews behoort een gebrek aan financiële middelen tot de belangrijkste problemen van de migrantkerken. Dit maakt het waarschijnlijker dat er naar financiering uit het buitenland wordt gekeken. De enquêteresultaten bevestigen dit tot op zekere hoogte. Ook vinden we in de casestudies dat er onder bepaalde migrantkerken wél sprake is van structurele financiering.

Bij **islamitische instellingen**, ten slotte, wordt zowel structureel als incidenteel financiering uit het buitenland ontvangen. Van structurele ondersteuning uit het buitenland van de lopende financiering is sprake bij de Turkse Diyanetmoskeeën: het Directoraat voor Godsdienstzaken van de Turkse overheid betaalt het salaris van hun imams. Ook de Marokkaanse overheid stuurt jaarlijks imams om Nederlandse moskeeën tijdens de heilige maand ramadan te ondersteunen. Incidentele ondersteuning komt ook voor. Twee moskeeën in de casestudies met nieuwbouwplannen hebben ingespeeld op de mogelijkheid hun plannen gefinancierd te krijgen door aanvragen in te dienen bij buitenlandse partijen. Beide moskeeën zeggen geen geld uit het buitenland te hebben ontvangen. Uit de verschillende geraadpleegde bronnen volgt dat er in Nederland tientallen islamitische instellingen zijn waarbij een indicatie is dat er financiële steun in het buitenland is aangevraagd of ontvangen. Deze steun loopt uiteen van enkele honderden euro's voor iftar-maaltijden of offerdieren tot enkele tonnen of miljoenen voor de aankoop van panden of de financiering van nieuwbouw. In een aantal gevallen bevestigen bestuursleden in de media dat er partijen in het Midden-Oosten zijn benaderd. Veel van de instellingen die financiering in het buitenland hebben

gezocht en/of gekregen hebben nieuwbouw- of renovatieplannen. Het betreft hier grotendeels moskeeën met een Marokkaanse signatuur, waarvan een groot deel in bronnen is aangemerkt als politiek-salafistisch. Beide vormen van buitenlandse financiering aan moskeeën in Nederland, structureel en incidenteel, zijn de laatste jaren regelmatig onderwerp van discussie geweest.

Ongewenste beïnvloeding

Op basis van uitsluitend de enquêteresultaten kan weinig worden gezegd over mogelijke ongewenste beïnvloeding. Slechts enkele instellingen rapporteerden in de enquête dat buitenlandse financiering gepaard ging met voorwaarden. Geen daarvan kan direct als ‘ongewenst’, zoals door het kabinet geformuleerd, bestempeld worden. Ook in overige bronnen worden weinig aanwijzingen gevonden dat financiële steun uit het buitenland gepaard is gegaan met expliciete voorwaarden, bijvoorbeeld ten aanzien van de benoeming van bestuursleden of predikers. Echter, ook wanneer er geen voorwaarden voor financiering zijn vastgelegd, roept de financiering door religieuze (zakat)fondsen uit landen als Saoedi-Arabië of Koeweit aan Nederlandse moskeeën die als politiek-salafistisch worden aangemerkt, vragen op over mogelijk anti-integratieve, ondemocratische of discriminatoire invloed op een bevolkingsgroep in Nederland. Anderzijds blijkt uit gesprekken met experts en uit bronnen dat de schaarse financiering uit het buitenland aan kerken in veel mindere mate afkomstig is uit onvrije, ondemocratische landen met politieke belangen die botsen met de Nederlandse of Europese belangen.

Door enkele casussen te selecteren waarbij vanuit de mediaberichten reeds bekend was dat de instelling gefinancierd werd vanuit het buitenland is dieper op deze vragen ingegaan. In onze casestudies hebben we gebruik gemaakt van interviews en openbare bronnen, zoals websites, sociale media of gepubliceerde jaarrekeningen. Voor directe beïnvloeding vanuit het buitenland (politiek dan wel religieus; via staatswege dan wel via de religieuze koepel of anderszins), bijvoorbeeld door voorwaarden te stellen aan de financiering, hebben we in de casestudies geen indicaties gevonden. Over bijvoorbeeld Diyanet zijn in de afgelopen maanden – mede ingegeven door de Parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB) – diverse berichten over beïnvloeding door de Turkse staat verschenen in de media. In de ons beschikbare informatie en de gesprekken met moskeebestuurders is geen indicatie of bevestiging van beïnvloeding gevonden.

Relatie van dit onderzoek met de Parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB)

De uitvoering van dit onderzoek, in opdracht van het kabinet, liep parallel aan het onderzoekstraject van de POCOB van de Tweede Kamer. Ook de POCOB was gericht op buitenlandse financiering en ongewenste beïnvloeding, maar had een andere insteek. Ten eerste concentreerde de POCOB zich vrijwel uitsluitend op islamitische instellingen, waar het voorliggende onderzoek ook katholieke en protestantse instellingen omvat. Ten tweede ging de ondervragingscommissie anders te werk: negentien deskundigen en getuigen werden onder ede verhoord en waren verplicht tot medewerking, terwijl het voorliggende onderzoek juist gestoeld is op vrijwillige medewerking en garantie van vertrouwelijkheid. Daarnaast is het voorliggende onderzoek minder gericht op bekende gevallen van buitenlandse financiering, maar meer op het plaatsen van het fenomeen van buitenlandse financiering in een bredere context.

Het samenvallen van de POCOB heeft tevens een zekere impact gehad op dit onderzoek. De publieke verhoren, de media-aandacht eromheen en de negatieve beeldvorming werden regelmatig aangehaald door (met name) islamitische koepelorganen en moskeebesturen, onder meer als reden voor het afwijzen van ons verzoek tot medewerking aan het voorliggende onderzoek.

Methodologische reflectie

Onderzoek op het gebied van buitenlandse financiering van religieuze instellingen in Nederland en mogelijk ongewenste beïnvloeding is complex. Bij de interpretatie van de bevindingen van dit onderzoek moet rekening worden gehouden met een aantal methodologische beperkingen:

- **Beperkt beschikbare informatie.** Publiek toegankelijke informatie die indicaties over buitenlandse financiering kan geven is beperkt. Ook gegevens die gepubliceerd worden in het kader van de ANBI-regeling geven geen inzicht in welk deel van de inkomsten uit het buitenland komt. De gevoeligheid van het onderwerp en de vertrouwelijkheid van de informatie maken het moeilijk om bepaalde beschikbare gegevens, documenten en analyses bij overheidsorganisaties op het niveau van individuen of van individuele instellingen onvoorwaardelijk te delen met het onderzoeksteam. Financiële instellingen en fraude-opsporingsdiensten delen geen informatie over hun onderzoeken..
- **Kwaliteit beschikbare informatie.** Het onderliggende bewijs voor informatie over buitenlandse financiering en politiek-salafistische instellingen die we wél hebben kunnen verzamelen (op basis van mediaberichten en via de Rijksoverheid), is niet altijd te controleren en mogelijk onvolledig.
- **Non-respons.** Deelname aan het (enquête-)onderzoek vond plaats op vrijwillige basis. Het succes van de onderzoeksopzet was dus afhankelijk van de bereidheid van religieuze instellingen om gevoelige informatie te delen. Instellingen waarvan op basis van andere informatiebronnen bekend is dat ze ervaringen hebben met het aanvragen en/of ontvangen van buitenlandse financiering blijken in de enquête veelal niet bereid (volledige) openheid van zaken te geven.
- **Biases.** De reacties van respondenten zijn als gevolg van een *selectiebias* (de instellingen die buiten de steekproef vallen zijn niet representatief voor de gehele groep), *non-respons bias* (de instellingen die niet hebben gereageerd, zijn niet representatief voor de gehele groep) en *selfreporting bias* (de antwoorden wijken bewust of onbewust af van de realiteit) niet representatief voor de gehele populatie van religieuze instellingen in Nederland behorend tot de drie grootste denominaties. Uit de triangulatie blijkt bovendien dat de instellingen die in verband zijn gebracht met buitenlandse financiering oververtegenwoordigd zijn in de non-responsgroep.
- **Beeldvorming.** Buitenlandse financiering van religieuze instellingen is een politiek beladen onderwerp. Door de aandacht van de media en de politiek voorafgaand en vooral tijdens het onderzoek, was het verkrijgen van medewerking van koepelorganisaties, deskundigen en betrokkenen lastig. Hun medewerking blijkt echter van grote waarde voor de bereidheid tot deelname aan het onderzoek van de aangesloten instellingen. Waar die medewerking achterwege bleef, was de respons laag. Onder de islamitische instellingen, ongeacht of zij buitenlandse

financiering ontvangen, lijkt de aanhoudende (negatieve) aandacht ook te leiden tot een zekere onderzoeks- en mediamoeheid.

- **Terughoudende opstelling deskundigen en betrokkenen.** Een aanzienlijk deel van de uitgenodigde deskundigen en betrokkenen waren niet bereid medewerking te verlenen aan het onderzoek, omdat men zich niet voldoende deskundig achtte of omdat men niet bereid was aan een interview “*on the record*” deel te nemen.
- **Timing.** Dit onderzoek is samengevallen met het onderzoekstraject van de POCOB én de beperkende maatregelen in het kader van de bestrijding van het coronavirus en het aanverwante (tijdelijk) sluiten van vele religieuze instellingen. Dit heeft een zekere impact gehad op de bereikbaarheid van de religieuze instellingen en de bereidheid om deel te nemen aan dit onderzoek (zowel de enquête als de casestudies).
- **Vergelijkbaarheid van religieuze groepen.** Op basis van de door ons verzamelde gegevens blijken de religieuze groepen lastig te vergelijken. Ten eerste zijn door verschillen in de respons per groep niet alle resultaten representatief. Daarnaast is het lastig om islamitische instellingen te vergelijken met protestantse of katholieke instellingen, omdat, uit praktische overwegingen, niet alle christelijke kerkgenootschappen in het onderzoek zijn meegenomen. Daarentegen hebben alle identificeerbare moskeeën een uitnodiging voor de enquête ontvangen.
- **Onderzoekseenheden.** Dit onderzoek is gericht op religieuze instellingen. Beïnvloeding kan echter ook plaatsvinden buiten de context van een religieuze instelling. Financiering of ondersteuning uit het buitenland van rechtspersonen, personen of groepen van personen binnen de geloofsgemeenschap zou eveneens tot beïnvloeding kunnen leiden. Bovendien lijken tussenpersonen een belangrijke rol te spelen in het faciliteren van financiering. Door de formulering van de onderzoeksopdracht en de daaruit volgende afbakening en onderzoeksopzet zijn deze aspecten onbelicht gebleven.

Dit onderzoek heeft tot relevante inzichten geleid ten aanzien van de centrale onderzoeksvraag. Maar tegelijkertijd heeft het, als gevolg van de aard van het onderwerp, methodologische beperkingen en externe factoren, geen kwantitatieve omvangsschatting van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen opgeleverd, noch een numerieke schatting van de *relatieve* omvang. Er kan gesteld worden dat een *bottom-up* benadering meer heeft opgeleverd dan hetgeen van een *top-down* benadering – op basis van de haalbaarheidsstudie uit 2015 – kon worden verwacht. Dit is te danken aan de combinatie van een kwantitatieve benadering met behulp van een enquête en triangulatie met informatie uit andere bronnen, en een kwalitatieve benadering met interviews, literatuuronderzoek en casestudieanalyse.

Het uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van een betrouwbare en omvattende inschatting van aard en omvang van buitenlandse financiering en beïnvloeding is een lastige opgave. Voor een belangrijk deel valt dit terug te voeren op de aard van de benodigde informatiebronnen. Deels betreft het vertrouwelijke informatie of gevoelige informatie die voor wetenschappelijk onderzoek op basis van vrijwillige deelname en openbare bronnen slechts beperkt ontsluitbaar is. Om de omvang van ongewenste beïnvloeding betrouwbaar in kaart te brengen, lijkt het noodzakelijk om documenten te kunnen vorderen, getuigenissen te kunnen afdwingen en/of toegang te krijgen tot vertrouwelijke informatie. Verplichte

verstrekking van informatie verhoudt zich slecht met de normen voor wetenschappelijk onderzoek. Ook roept het de vraag op of dit een proportioneel middel zou zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvraag.